

A TÜNEMÉNY, AMI NEM LÉTEZIK

A természetén innen és túl

Én is természethű vagyok.
A. E. Bizottság

„E szó *természet* mindazt magában foglalja, ami van vagy létezik a világban – írja Orbán József a természet tanáról szóló 1869-ben megjelent könyvében –, például élő és élettelen tárgyak, állatok, fák, kövek, levegő, nap, hold, csillagok. Ami ezen tárgyakkal, vagy ezen tárgyak körül történik a természetben, mindaz tüneménynek nevezetik; például: hogy testünk árnyékot vet, a szél fú, a tűz ég, a szivárvány az égen megjelenik, mindez tünemény.”¹

Valóban, *e* szó felmérhetetlen jelentéstartományánál fogva hordozza minden dolgok, az univerzum, a kozmosz, a mindenség, a világ meghatározhatatlan teljességét. Ezért is kavargó körülöttünk a *természet* megannyi értelmezése. Oly sok és olyannyira sokféle, hogy ellentmondásos értelmezéseik szinte már kölcsönösen kioltják egymást. „A »természet« az, hogy „a világot a kortárs szemlélet miként látja – állapítja meg különböző korszakok természetfogalmát összevetve Beat Wyss művészettörténész. – A természet mindaz, aminek esete egy adott korban fennállni látszik.”²

A *természet* mint olyan Michael Hampe filozófus szerint „nem létezik”.³ Mi több, „védeni” sem lehet, mert nincs állandó állapota, ami védendő volna: a „természetvédelem egyik legkellemetlenebb kérdése: mit is védjünk pontosan – írja Jordán Ferenc biológus. – A pillanatnyi állapotot, a gyerekkorunk szép emlékeinek megfelelő környezetet, az ipari forradalom előtti helyzetet, a mezőgazdaság megjelenése előtti időszakot, az utolsó jégkorszak végét, vagy mondjuk a krétakört”⁴. Persze nem felszámolásának manapság zajló folytatását szorgalmazza, sokkal inkább, az ökológiai rendszerek védelme mellett érvel, amihez elengedhetetlennek tartja a világhoz fűződő viszonyulásunk megváltoztatását: „nem gazdasági, energetikai vagy technológiai, hanem kulturális kérdés, hogyan alakítjuk a sorsunkat”⁵.

A Természet Könyve

A természet rejtőzködni szeret. Az értelmezések kezdete Hérakleitosz rejtélyes és gyakran idézett mondásához kötődik. Ez a közkeletű fordítás azonban már több száz évvel későbbi értelmezése az eredetinek (*phüszisz krüptesthai philei*), amikor a *phüszisz* általános foga-

¹ Orbán József: *Népszerű természettan*. Steinfeld, Sárospatak, 1869.

² Beat Wyss: A láthatatlan ikonológiája. A modern titkos tanai. Fordította Tillmann J.A. *Pannonhalmi Szemle*, 2005/2.

³ Die Natur gibt es nicht. Über Hintergründe und Folgen einer falschen Vorstellung. Von Michael Hampe, *Neue Zürcher Zeitung*, 2011. 08. 20.

⁴ Jordán Ferenc: *Az ember vége, a természet esélyei*, Open Books, Bp., 2023, 169.

⁵ Uo. 265.

lommá válva már hordozta ezt a jelentést. A fogalom történetéről szóló könyvében Pierre Hadot a lehetséges öt fordításváltozat közül kettőről állítja, hogy „valószínűleg legközelebb áll ahhoz, ami Hérakleitosz szándékában állt”:

„Ami a dolgok megjelenését okozza, az eltűnésük felé viszi őket (vagyis ami a születés oka, az oka a halálnak).

A forma (vagy megjelenés) az eltűnésbe visz (vagyis ami született, az halni kíván).“⁶

Ezekben ugyan a *rejtőzködés* szó nem szerepel, a jelenség mégis meglehetősen rejtélyes, hiszen a keletkezés és eltűnés általános érvényű, mindenekre vonatkozó folyamatának eredetét, titokzatos jellegét homályban hagyja. Ez rejtélyeinek kutatására, feltárására, jelenvalóságának és folyamatainak megismerésére készített és főként Arisztotelész nyomán az antik természettudomány kibontakozásához vezetett.

A természet eredetének és jelenségeinek kutatása a kereszténység megjelenésével más irányt vett. A kereszténység – nem kevésbé, mint a zsidóság, amelyből kiágazott – az *Írás*, a könyv vallása volt, de a *Könyv* mellett a látható világra mint a *Természet Könyvére* tekintettek. A metafora az egyházatyák korától a kora újkorig a világ értelmezésének, „olvashatóságának” alapjául szolgált, amelynek „nyelvtanát” a Kinyilatkoztatás, a(z ősi és az új) Szövetség *szövege* képezte. Ez jutott szóhoz Tarsoszi Szent Pálnál is, aki arról ír, hogy: „ami Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökké való hatalma és istensége, a világ teremtésétől fogva az ő alkotásaiból megértetvén megláttatik” (*Római levél* 1,20).

A középkor folyamán a *Könyv* és a *liber naturae* viszonya egyre inkább megváltozott: „míg a patrisztikus korban a metafora elsősorban a kimondott szó fogalma köré épül, a középkori Természet Könyve egyre inkább valami olyan dolog formáját ölti, amit látni kell, nem csak hallani”.⁷

A reneszánsz idején a hangsúly egyre inkább a *liber naturae* irányába tolódott el. Így Paracelsus esetében a könyv-hasonlat alapvető, számára a természet még könyvek summája, „az írott könyvekkel – *codices scribendum* – azt a könyvet állítja szembe, amit »maga Isten adott, írt, diktált és szedett. (...) A természet fényéből kell jönnie a megvilágosodásnak, hogy a *liber naturae* érthetővé váljon, s e nélkül a megvilágosítás nélkül nem lehet filozófus. és természettudós.“⁸

A kora újkorban már e „fény” sem volt elegendő a „könyv” olvashatóságához: „míg az egyházatyák a *Természet Könyve* olvasásának akadályát a szemlélődő szellem és az alázat hiányában látták, (...) addig Galilei arra mutat rá, hogy az igazi akadály csakis a geometriai és a matematikai ismeretek hiányában rejlik”.⁹ Számára „[a] filozófiát ebbe a nagyszerű könyvbe, a világegyetembe írták bele, mely szüntelenül nyitva áll szemünk előtt. Ám ezt a könyvet nem érthetjük, ha előtte meg nem tanuljuk megérteni a nyelvet és olvasni a szavakat, amelyek alkotják. Ez a könyv a matematika nyelvén íródott...”¹⁰

A Természet Könyvének olvasásáról folytatott viták során az értelmező olvasók, a természetleírás, a természetrajz, a természettudomány művelői egyre újabb fejezeteket fűztek értelmezéséhez. A 17. század szakított a könyv képével; Francis Bacon, a kísérleti tudomány elvének kidolgozója szerint nem olvasni kell, hanem – a kor sajátos vállalási gyakorlatának megfelelően – tortúrának kell alávetni: „a természettudósnak az a feladata, hogy a természetet kinvallatásnak vesse alá, és így csikarja ki belőle a titkait” – mondja

⁶ Pierre Hadot: *Veil of Isis. An Essay on the History of the Idea of Nature*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 2008, 9.

⁷ Giuseppe Tanzella-Nitti: A „Természet Könyve”-metafora teológiai hozadéka, in: Bagyinszky Ágoston OFM (szerk.): *A „Természet Könyve” mint a Szentírás könyvének analógiája*, L’Harmattan – Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola, Bp., 2019, 29.

⁸ E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. A Francke, Bern, 1969, 325.

⁹ Tanzella-Nitti: *i. m.*, 59.

¹⁰ Tanzella-Nitti: *i. m.*, 5.

Fehér Márta tudományfilozófus. „Tény, hogy a 17. századtól a 20. század második feléig az analitikus szemlélet ténylegesen az alávetés, a dominancia jegyében közeledett a természethez.”¹¹

Mappa mundi

A Kolumbusz utazásai után kibontakozó térképészet a Föld felméréséhez és leírásához vezetett. A geomorfológia, a felszínalaktan, a térképészet sem magától értetődő eljárás, hanem alkotó, poétikus tevékenység. A korai térképek a látott, az elbeszél és az elképzelt térségek, dolgok, lények és tárgyak különféle arányú és kombinációjú ábrázolásai. Ismeret és képzelet, kreativitás és tárgyyszerűség, és többnyire a nézőpontok sokasága keveredik bennük. A tér, a természet adott teljessége leképezhetetlen és nem térképezhető fel. Ezért is jutott Jorge L. Borges elbeszélője arra a belátásra, hogy az igazán tökéletes térképnek olyan léptékűnek kell lennie, ami teljességgel megfelel az eredetinek, vagyis 1:1 arányú... Talán ilyen kétségeknek is köszönhető, hogy a kartográfia csak a 19. századra vált igazán modern tudomány-ná, és kerültek ki a különböző méretarányú térképek az iskolák falára.

A természetet, ahogy a teret, a távolságot sem lehet leképezni, legfőképpen leírni, elbeszélni vagy megénekelni lehet. A térkép nem a tér képe. A térnek tere van, a képnek síkja. Csak a magyarban zárul ilyen rövidre tér és kép meglehetősen komplex kapcsolata; más nyelvek a megnevezésben megkerülik ezt a problémát, és inkább a hordozó médiumra utalnak (*mappa* = kendő; *karta* = kemény papírlap). Nem lévén „objektív” tárgy, tapasztalatát mindenkor a kultúra és a személyes történet összjátéka alakítja. Így történhetett, hogy az ausztrál őslakosok *térénekei* (*songlines*) akkor is eligazítják őket a hatalmas kontinens bármely részén, ha még soha nem jártak arra; csak menet közben követniük kell a térének adott tájakra vonatkozó szakaszát.¹²

Különféle térképek mellett valamennyiünknek vannak személyes, mentális térképei is. Ezeket fejben tároljuk, és tájolása nem az iránytű vagy a GPS szerint történik, hanem fejlődéstörténetünk alapján alakítjuk ki. E térképek csomópontjait események, váratlan találkozások és emlékek jelentik. Domborzati viszonyait az élmények és érzések emléke, fájdalom és az öröm helyhez kötődő hőfoka alakítja, szag- és ízemlékek, szín- és fényélmények színezik. A jellegtelen távolságokat, térközöket, az élmény- és emléktelenség szürke zónái jelölik.

A „második” természet

Az újkorban egyre jobban matematizálódó természettudomány és a vele járó, tőle egyre kevésbé elkülöníthető technológia alapjaiban alakította át a Földet. Ezért vált általános létélménnyé az, amit fél évszázada Erdély Miklós felülmúlhatatlan tömörséggel megfogalmazott: „Lehetetlen fölírni ésszel, aminek a közepe hiányzik, de minden keretfoszlánya föltalálható” (*Vetítés*).

Azóta a tudomány növekvő szakszerűséggel és a szakterületek fokozódó szét differenciálódásával hatalmasat lépett előre a *keretfoszlányok* sokasítása terén, mellyel egyidejűleg a *hiányzó középének* tudata is egyre inkább a kitermelt és megkonstruált foszlányok takará-

¹¹ Továbbá elmondja: „A természet nőnemű. Nőnemű szó, tehát Francis Bacon eme kijelentése mögött még a korabeli boszorkányüldözések máglyafüstje és kínvallató kamarái búzlenek.” Ezredvégi beszélgetés Fehér Mártával, in: Monory M. András, Tillmann J. A. (szerk.): *Ezredvégi beszélgetések*, Bp., 1998, 2000.; <https://www.c3.hu/~tillmann/konyvek/ezredvegi/feher.html>

¹² Vö. Bruce Chatwin: *The Songlines*. Jonathan Cape, London, 1987.

sába került. „Vitathatatlan – jegyzi meg méltán Harry Mulisch ezredfordulón íródott regényének csillagász főhőse –, hogy a földön a teológia helyét egyre inkább átveszi a technológia...”¹³

Az újkori folyamatok hatását a *varázstalanítás* fogalmával írja le Max Weber. Ennek során egyre jobban kiismertté váltak a dolgok, lények és jelenségek összetevői, változásai okai, összefüggésük láncolatai. „Csaknem kilépve a természetből, átfogó lényét szinte mint valami tárgyyszerűt fogjuk fel” – írja Hannes Böhringer. Ez arra vezetett, hogy „[a] természet már nem *létezik* számunkra, találkozik velünk”.¹⁴

A Természettel történő találkozásokról – a németalföldi tájképfestészettől máig – művészek munkái tanúskodnak. A romantikus érzékenység pátozának hőfokát Caspar David Friedrich képeinek tájat szemlélő alakjai mutatják. Látogatók ők a természetben, akik révülten nézik a számukra oly távolivá vált helyeket, a hegyeket, egeket és tengereket, és azt a szakadékot, ami az ember övezetét mindezekről elválasztja. Friedrich egy kortársa szerint „felfedezte a táj tragédiáját”.¹⁵ Ám ez a *tragédia* nem a tájé, hanem az önnön helyzetükre, eredetükre és a tőle történt eltávolodás mértékére ráébredő látogatóival történik meg. „Friedrich egyszer azt mondta, hogy akkor volt a legboldogabb, amikor egy héten át az erdőben élt, és egyé válhatott a fákkal, kövekkel és felhőkkel. És további vágya volt a földöntúli, transzcendentális iránt, ami ma egy egyre kevésbé a kereszténység által alakított világban intuitíven megszólít.”¹⁶

A mai *land art* művek már a *második természet* terjedésére reflektálnak; magába a tájba helyezik bele saját szignatúráikat. Ez az aktus, miközben az absztrahálás és formálás kulturális alakzatait vési, hordja vagy csak illeszti bele a környezetbe, kontrasztba állítja az *első* és *második természet* tényét, amivel alkalmat ad nézője számára, hogy érzéseit „természetes keretek között” kiéleltsé érezhesse át különös köztes helyzetét.

A szépirodalomban a technikai képek és tárgyak tömkelege által torzított, színezett és denaturált természetérzékelés olykor a kémiai kirándulások leírásaiban jelenik meg. Thomas Pynchon regényében a diszpozícióváltást így írja le: „Néha, árnyékban, a táj felfénylött – általában akkor, ha a Doki füvet szívott –, mintha valaki babrált volna a Teremtés kontrasztgombjával, épp csak annyira, hogy mindennek adjon egy tompa ragyogást, egy fénylő szegélyt...”¹⁷

A 'külső' természet és a 'belső' természet

Magunkat ugyan nem szoktuk a természet részének tekinteni, noha nyilvánvalóan a részei vagyunk. Az ember animális természete, lényének állatokkal némiképpen közös jellege már jóval az evolúcióelmélet kialakulása előtt evidencia volt. Ahogy a 'külső' természet és a 'belső' természet megkülönböztetése is: „Az ember ugyanis értelmes állat – írta Seneca Lucillusnak. – De mit követel tőle ez az értelem? Igen könnyű dolgot: hogy természetének megfelelően éljen” (41. levél).¹⁸ A sztoikus filozófus szerint boldog, aki „a termé-

¹³ Harry Mulisch: *A menny felfedezése*. Cartaphilus, Bp., 2008. Fordította Tillmann J. A.

¹⁴ Hannes Böhringer: *Természet. Kalligram*, 2022/11.

¹⁵ Tillmann J. A.: C. D. Friedrich alkonyi lépcsőin, *Művészet*, 1986/3. <https://muveszetiirasok.wordpress.com/2024/03/09/caspar-david-friedrich-alkonyi-lepcsoin-tillmann-j-a/>

¹⁶ Florian Illies: Caspar David Friedrich zum 250. Geburtstag. Ein Träumer, ein Verweigerer. *Frankfurter Rundschau*, 2024. 09. 04.

¹⁷ Thomas Pynchon: *Beépített hiba*, Magvető, Bp., 2013, 17. Fordította Farkas Krisztina, Keresztesi József

¹⁸ L. A. Seneca: *Erkölcsei levelek*. Fordította Kurucz Ágnes. *Új Akropolisz*, <https://www.ujakropolisz.hu/node/450>

szetet fogadta tanítójául, az ő törvényei szerint formálódik, s úgy él, ahogy ő írta elő...” (46. levél)

A kérdés csak az, mely „természetet fogadja tanítójául”? Az ember „belső” vagy „külső” természetét? Kivált, hogy ha halljuk valakiről, hogy „rossz természete” van, és ezt tapasztalataink is megerősítik. Az antik filozófusok felfogásában persze a „külső” természet rendezett, ékes mindenségként, kozmoszként jelent meg. Amelynek – isten/ek uralta – tere tanítást ad: a dolgok, lények, jelenségek mivoltáról, alakulásáról és arányáról.

A régi filozófusok a szofistákkal ellentétben korántsem gondolták azt, hogy az ember a mérték (Protagorász). Tapasztalataik, szemlélődéseik és tanulmányaik alapján tudatában voltak a világ ember-feletti voltának. Tudományosságuk ugyan nem a mai fizika módszerein alapult, de eléggé eligazító volt a méretek, nagyságrendek és emberi lehetőségek tekintetében. Nem ismerték minden dolgok hullámtermészetét, így azt sem, hogy számunkra a látható fény csak egy résnyi: néhány mikrométerre terjed a nanométertől a kilométerig terjedő hullámtartományban. Mégis sokkal nyilvánvalóbb volt számukra az ember helye a kozmoszban (Max Scheler), mint még oly „felvilágosult” kortársaink többsége számára. Az élővilág képességei felől sem voltak különösebben képbén, nem ismerték az őslénytant, se a fajok sokaságát. Nem tudtak arról, hogy a dinoszauruszok tömegei százmillió éven keresztül éltek, míg a mai ember mintegy ötvenezer éve létezik, de előzményeink se nyúlnak tovább 1-2 millió évnél.

Elődeink más szemmel nézték a földet, amelyet lábuk taposott, és égi mértékkel mérték: „Ez a világ – írja Seneca –, amelynél nagyszerűbbet és ékeesebbet a természet sosem alkotott, és a lélek, amely szemléli és csodálja a világot, s egyúttal ennek legpompásabb része is, egészen a miénk és örök, s mindaddig együtt él velünk, ameddig jómagunk élünk (...) amíg a napban és a holdban gyönyörködhetem, amíg a többi csillagon elmerenghetek, amíg felkelésüket s lenyugvásukat és távolságukat s hol szédületes, hol csökkent sebességük törvényeit fürkészhetem, amíg csodálhatom az éjszakában tündöklő millió csillagot...” (Helvia vigasztalása)¹⁹

Seneca költői soraiban megmutatkozó világszemlélete megfigyelésen, kutatáson és meditáción alapul; maga is tanulmányozta a természetet, számos természettudományos írást hagyott hátra.²⁰ Bár sorai kétezer éve íródtak, a természet „közelsége” az ő korában sem volt magától értetődő; a Város, Róma már kezdett milliós népességű világvárossá válni. Ezért is ír arról, hogy az emberi létesítmények eltorlaszolják a kilátást az égre: „Minél hosszabb sétacsarnokokat építenek, minél magasabbra húzzák fel a tornyokat, minél szélesebbre terjesztik a háztömböket, minél mélyebbre ássák a nyaranta hús pinceboltokat, minél óriásibb tömegű emeleteket tornyoznak egymás fölé, annál több lesz, ami az eget szemünk elől eltakarja.” (Helvia vigasztalása IX,2.)

Vissza a természethez

A „természethez” kívánczó visszatérés régi keletű, jóllehet koronként eléggé különböző az a „természet”, amely a vágyak, törekvések végső célja volt. „Nyilvánvalóan feltett szándékunk a természetnek megfelelően élni” – írja Seneca (5. levél). Mivel a „természet igen keveset igényel, a bölcs pedig alkalmazkodik a természethez” (17. levél).

¹⁹ L. A. Seneca: Helvia vigasztalása, Fordította Révay József. Új Akropolisz, <https://www.ujakropolisz.hu/node/450>

²⁰ Ld. A lélek röpte, in: Pierre Hadot: *Philosophie als Lebensform*. Gatzka, Berlin, 1991. 127. A magyar kiadásában (Pierre Hadot: *A lélek iskolája. Lelkiyakorlatok és ókori filozófia*. Kairosz, Bp., 2010.) nem kapott helyet ez a fejezet.

Az antik filozófia e tanácsa – *secundum naturam vivere*, a természetnek megfelelően élni, visszatérni a természethez – időről időre felbukkan, és hatása olykor szinte járványszerű jelleget ölt. Első nagy újkori hullámát J-J. Rousseau indította el a „természeti állapotról” szőtt fantáziáival, amelyek az ember romantikus eredetének és romlatlan együttélésének elképzeléseit máig áthatják. Retroutópiája higgadtabb kortársai számára is elég irreálisnak tetszett, amint azt Voltaire hozzá intézett levele mutatja: „Senki más sem fogott olyan vehemenciával ahhoz, hogy állattá alakítson minket; könyvének olvasása felébreszti a vágyat, hogy négykézlábra ereszkedve járjunk.”²¹

A „természethez” visszavágyó készletek mögött koronként eléggé eltérő elképzelések, eszmék és hitvilágok állnak, amint ezt az előző századforduló életreformista, naturalista, monista, bicsérdista és mindenféle más hasonló mozgalmi mutatók (kivonulás a Monte Verità hegyére, vándor-mozgalom etc.). Ezek később új motívumokkal színesedve és más, népszerűbb módzatokban az 1960-as évektől kezdődően élednek újjá (*flower people*, ökológiai, zöld mozgalmak).²²

Animális természetünk

„Figyeld meg, mit kíván tőled a természeted, mint pusztán a természet által irányított lénytől – jegyzi fel magának Marcus Aurelius. – Aztán ezt tedd meg és fogadd el, ha ez téged, mint animális természetet nem hoz rosszabb állapotba. Aztán azt kell megfigyelned, hogy mit kíván tőled animális természeted.”²³ Számunkra azonban a természet igénye másként merül fel, ahogy a hozzá való alkalmazkodás kérdése is más megvilágításban látszik.²⁴

Alig tudunk valamit mindarról, ami a 'hátán hordoz' és a 'húsunkba hatol'. „Organikus létünk történetileg valami kifejezetten 'mély' és 'idegen' – írja Michael Hampe. – 'Mély', amennyiben szervezetünket olyan folyamatok határozzák meg, amelyek Stephen Jay Gould értelmezésében csak a mélyidő skáláján határozható meg, azaz évmilliókkal az ember előtti élet övezeteiben húzódik. 'Idegen', amennyiben individuális tudatunkhoz semmi köze sincs, de még ahhoz sem feltétlenül, amit emberi biológiának nevezünk, ahhoz pedig végképp nincsen, ami az emberi kultúra.”²⁵

Emberré válásunk kezdetét a bibliai elbeszélés a természeti állapot végétől eredezteti. A Tudás Fájának gyümölcse az édeni *ős-eseményt* követő százezer éveken át kibontakozó képességek, tevékenységek és a velük járó tulajdonságok kialakulásaként értelmezhető. Az animalitáson, az állati léten túlvezető mivoltunk Hans Jonas filozófiai antropológiája szerint az eszközkészítés, a képalkotás és a síremlékállítás képességének köszönhető.²⁶ Eszközöket ugyan sok állat használ, de korántsem úgy, ahogy ember elődeink; a két lábon járás folytán felszabaduló kezeknek köszönhetően.²⁷ A képalkotás képessége a mentális

²¹ Jean-Jacques Rousseau: *Ich sah eine andere Welt. Philosophische Briefe*. Hanser, München, 2012, 355.

²² Németh András – Ehrenhard Skiera: *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalom és a művészetek*. Műcsarnok, Bp., 2018.

²³ Marcus Aurelius *Elmélkedések* (X, 2, 1–2). Fordította Steiger Kornél. Atlantisz, Bp., 2016. 175.

²⁴ James Lovelock „azt állítja, hogy Gaiának, a földi ökoszisztémának akkora az öfenntartó ereje, hogy esetleg korrigálni tudja az emberiség nagy butaságait, öngyilkos akcióit is. Ez persze még nem zárja ki azt, hogy mi ki leszünk belőle iktatva”. Ezredvégi beszélgetés Fehér Mártával, in: *i. m.*

²⁵ Michael Hampe: *Das vollkommene Leben. Vier Meditationen über das Glück*. Hanser, München, 2009.

²⁶ Hans Jonas: *Werkzeug, Bild und Grab. Vom Transanimalischen im Menschen*, in: *Uő.: Philosophische Untersuchungen und metaphysische Vermutungen*. Insel, Frankfurt, 1992.

²⁷ Kurt Bayertz: *Der aufrechte Gang. Eine Geschichte des anthropologischen Denkens*. Beck, München, 2003.

kép, az elképzelés és az azt megvalósító kezek összjátékának hosszú folyamata során alakult ki; a barlangfestészet remekei ennek kései, magasfokú példái. A síremlékek állítása a képzelet, a reflexivitás és a technikai képességek sorából bontakozott ki: „a halál felismerése valami mást épített be az ember tudatába, mint azok az egyedi és behatárolt tárgyak, melyek körülvették – írja Georges Batailles a lascaux-i barlangfestmények kapcsán –: „azt az óriási hasadást, amely azóta is egyfolytában arra készítet bennünket, hogy másféle lehetőségek után kutassunk, mint amit a hatékony cselekvés jelent”.²⁸ Így válhatott nemcsak a plasztika és az építészet, hanem megannyi más technikai képesség és művészet eredőjévé.

A neolitikus forradalom óta eltelt évezredek alatt létrejött *második természet* – a technikai forradalmak egymást követő hullámai révén gyorsuló ütemben – az egész Földre kiterjedően alakítja át a korábbi 'külső' és a 'belső' természet jellegét. Ez a folyamat a komplexitás növekedésével, az egyre speciálisabb technológiák fejlesztése folytán növekvő munkamegosztással, ennek révén növekvő szociális és kulturális differenciálódással jár. Hatása az eltérő életvilágok és szubkultúrák növekvő sokaságának kialakulásában, a szociális szövetek organikus elemeinek intézményessé és technikaivá válásában mutatkozik meg. Mindez a médiumfejlődésnek köszönhetően hatványozottan érvényesül. Ahogy Marshall McLuhan észrevételezte *Understanding Media* című könyvében, egyre nyilvánvalóbban a médium határozza meg az ember kiterjedését és formáját.

Az egyre több területre kiterjedő *második természet* hatása azonban megtévesztő: amennyiben az ember „azt hiszi, hogy kilépett a természetből és belépett egy mesterséges világba, a művi észrevétlen visszaváltozik természetté, egy barlang lesz belőle, melynek szabadba vezető keskeny kijáratát feltétlenül meg kell találnia” – írja Hannes Böhringer.²⁹

Ilyen kijáratok felé a művészet kiemelkedő példái mutatnak, de feltárulhat bárki számára – egy réten elheveredve vagy egy nagy víz partján, de akár egy ház tetején hanyatt fekve is: így szemlélhető a világ, amit kétségkívül *lehetetlen fölérni észszel*, de megmutatkozik. És a szemhatár szélén ott honol megannyi *keretfoszlánya* is, miközben kontemplálható felülmúlhatatlan fensége – kozmikus méreteiben, magától értetődő arányaival. Mondhatni az alkotó művészet legmagasabb fokán.

²⁸ Georges Batailles: Lascaux vagy a művészet születése. Fordította Lőrinszky Ildikó. *Átváltozások*, 1995/4, 20.

²⁹ Hannes Böhringer: Természet. Fordította Tillmann J. A. *Kalligram*, 2022/11.